

Archeologie k počátkům jihomoravských měst

RUDOLF PROCHÁZKA

Význam archeologických výzkumů pro poznání tak důležitého fenoménu v rámci převratného dění 13. stol., jako je vznik středověkého města, sotva vzbudí ve světle dosavadních výsledků pochybnosti. Stejně jako jinde dochází na Moravě zvláště v posledním desetiletí k rozmachu odkryvů především v důsledku zvýšené demoliční a stavební činnosti v městských jádrech. Třeba ovšem zdůraznit, že situace v tomto odvětví historické archeologie není ani zde uspokojivá. Optimálním způsobem, tj. kombinací sledování veškerých zemních prací s plošným odkryvem je v současné době zkoumána pouze Olomouc a Uherské Hradiště. V Jihomoravském kraji k nim nyní přistupuje i Brno, stále však ještě na nižší úrovni, než je zapotřebí. Je nespornou zásluhou nedávno zesnulého PhDr. Borise Novotného, CSc., že položil svými výzkumy v Brně, Znojmě a zvláště v Jihlavě základy archeologie historických jader jihomoravských měst. Avšak přinejmenším desítky dalších důležitých lokalit naší pozornosti buď zcela uniká, nebo rozsah terénních prací se tu nekryje s potřebou jejich hlubšího poznání.

Předmětem tohoto příspěvku je stručný přehled výsledků archeologických výzkumů z let 1979–1984 ve třech někdejších královských městech – v Brně, Uherském Hradišti a Uherském Brodě v konfrontaci s dosavadními výklady jejich nejstarších dějin, které vycházejí převážně z písemných pramenů. Více pozornosti věnují klíčovým problémům počátků Brna, kde dosud panují značné nejasnosti navzdory úsilí generací badatelů. Po odmítnutí v sedmdesátých letech byly dosavadní teorie nedávno kriticky zhodnoceny a podán v některých aspektech nový výklad s využitím archeologických nálezů (Cejnková, Měřinský, Sulitková 1984, dále viz Cejnková . . .). Obecně je však dosud přijímána, byť v různých úpravách, nesporně logicky skloubená koncepce V. Richtera (1936). Jejím jádrem je představa o přemyslovském hradě na petrském pahorku s bazilikou sv. Petra snad z 2. pol. 12. stol., doprovázeném předhradím s původně velkofarním kostelem sv. Michala v západní části pozdějšího města. K hradisku se mělo družít podhradí situované především v nynější Josefské ul., ve 14. stol. zvané Českou. Paralelně s tímto osídlením se předpokládá existence sídliště s trhem na území Starého Brna s plynulým vývojem v hradištním období a někam do let 1201–1222 se klade vysazení trhového burgu Němců a Románů u nynějšího nám. Svobody s chrámy sv. Jakubem a filiálním sv. Mikulášem. Město pak údajně vzniklo sloučením areálu hradu, podhradí a cizinecké osady ve třicátých letech 13. stol., čehož odrazem je vydání privilegia r. 1243 (srov. zejména Hálová-Jahodová 1947–1948, 25n., táž 1971, 111–125, Chaloupka 1959, Dřimal 1969, Kejř 1972, 217–220). F. Šujan prosazoval hypotézu kontinuity opevněného ústředí od 11. stol. na Špilberku (1928, 38–71) s gotickým hradem kladeným stavebně historickým průzkumem až do sedmdesátých let 13. stol. (Mencl 1964, 107). Rozdíl registrujeme také v detailní lokalizaci podhradního osídlení východně Petrova.

Poválečné archeologické výzkumy spolehlivě určily dvojici velkomoravských

center (Brno-Líšeň, Rajhrad, Cejnková . . . 251, 252) a nejnověji doložily i význam Starého Brna přinejmenším s dvojicí románských kostelů (tamtéž 262–264), byť zde stále zůstáváme dosti dlužni poznání charakteru jeho nejstaršího osídlení. Nadále v rovině hypotézy se pohybuje umístění fortifikace 11.–pol. 13. stol., jakož i otázka předměstské zástavby v areálu později vymezeném hradbami. Kritické přehodnocení dosavadních nálezů získaných většinou z malých záchranných akcí vyjma sondáže u zrušeného kostela sv. Mikuláše (Novotný 1965) ukázalo, že z tohoto prostoru neznáme ověřitelné doklady starší než z 1. pol. 13. stol. vyjímaje pravěké (Cejnková . . . , 260). Střízlivou analýzou dostupných pramenů dospěli nyní citovaní autoři k revizi Richterova pojetí. Vyloučili existenci mladohradištního opevnění na Petrově, umístili je do oblasti Starého Brna a položili jeho zánik do druhého desetiletí 13. stol. Za dočasné sídlo zeměpanských úřadů i centrum provincie před výstavbou Špilberka považují hrad Veveří nepřímo doložený od první čtvrtiny 13. stol. V hlavních rysech připustili platnost teze o předlokačním osídlení v historickém jádru. Situují je do čtveřice ohnisek při dálkových komunikacích, přičemž nadhazují možnost existence cizineckého burgu již před r. 1200 (Cejnková . . . , zvl. 259–266).

Stavebně historický průzkum, který nabyl na intenzitě v souvislosti s probíhající asanací brněnského podzemí, zachytil v uplynulých desetiletích několik pozdně románských kamenných domů, nejnověji např. v č. p. 4 v Starobrněnské ul. (Sámek 1963, Hanák 1983, 146). Bohužel v žádném případě neproběhl souběžný archeologický odkryv.

Přibližně v tomto stadiu poznání byla v r. 1983 zahájena soustavná terénní činnost v historickém jádru provedením několika záchranných akcí, z nichž největší byl výzkum na parcelách asanovaných domů čp. 11, 13 a 15 v Dominikánské ul. Sledovaná plocha asi 700 m² by měla být součástí údajného předhradí přemyslovského ústředí v těsné blízkosti kostela sv. Michala. Navzdory obtížným podmínkám, kdy současně probíhající zemní a demoliční práce umožnily jen maloplošné odkryvy a často jen dokumentaci a vzorkování, lze považovat dosažené výsledky za velmi závažné. Nejstarší osídlení na úrovni půdního horizontu se sprašovým podkladem reprezentují především zahlobbené objekty různého typu. Pouze některé mohly mít obytnou funkci, přičemž nelze vyloučit souvislost s předpokládanými nadzemními stavbami. Přinejmenším do poloviny 14. stol. dominovala na sledované ploše dřevohlinitá zástavba budovaná nejspíše primitivní formou hrázděné konstrukce s omezeným užitím cihel. Objekty byly opatřeny suterény, v jednom případě v podobě vtesávaného lochu přístupného z podsklepení s vyšší úrovní podlahy v zadní části domu. Na dvorech byly ojediněle zachyceny zbytky výrobních zařízení, destrukce kovolitecké pece, dehtařská (?) jáma a množství kovářského odpadu. Výrazným prvkem neobytné části městišť byly ve 2. pol. 13.–16. stol. četné jímky většinou kruhového, méně i obdélného půdorysu o hloubce až kolem 10 m. Zástavba 14. stol. respektuje již parcelní hranice rekonstruované O. Vičarem (1965, 259 a obr. 5) alespoň při ulici, méně jasná je situace v týlu městišť.

Další zjišťovací výzkumy proběhly v Josefské ul., v místech předpokládané české osady, kde byla pod vozovkou prokázána vrstva z 1. pol. 13. stol. zřejmě již komunikačního charakteru. Tamtéž byl dokumentován rozsáhlý profil v místech porušené městské hradby, který obsahoval středověké a novověké vrstvy o mocnosti do 5 m. Ještě ve 13. stol. zde došlo k vyrovnávání svážného terénu při nově vybudované fortifikaci mj. též pomocí štětování. Osídlení od pol. 13. stol. bylo prokázáno při sledování výkopu parovodu ve Spálené ul. v někdejší předměstí před Židovskou branou, před budovou Hlavního nádraží byla ověřena lokalizace středověkého židovského hřbitova. Nejnověji byly stopy dřevohlinité, požárem

zničené zástavby ze 13.–14. stol. zachyceny nad úpatím východního svahu Špilberku také již vně městského opevnění.

Zatím se zdá, že sídlištní objekty 13. stol. respektují v historickém jádru uliční síť, což podporuje představu o současnosti půdorysného rozvržení s počátky osídlení. Již dřívější výzkumy (např. Michna 1974, Novotný 1965) naznačily, že přes rozsáhlou spleť suterénů nevyklučují brněnské terénní podmínky plošný odkryv. Navzdory předpokladům vycházejícím z údajů v jinak velmi záslužné práci C. Hálové-Jahodové průkopnický sledující vývoj terénního reliéfu, lze konstatovat povětšinou malou mocnost novověkých navážek (srov. Hálová-Jahodová 1971, 73–107). Půdní a hydrologické podmínky však nejsou příznivé uchování organických hmot.

Klíčovým problémem nejstarších brněnských dějin zůstává lokalizace a doba trvání staršího přemyslovského ústředí přímo zmíněného k r. 1091, 1099 a falzem k r. 1104 sestaveným po r. 1300. Až do smrti knížete Vratislava v pol. 12. stol. lze plynule sledovat zdejší údělníky, poté došlo asi ke sjednocení se znojemským údělem pod vládou Konráda Oty (†1191; Cejnková . . ., 255–257). Pouze mezi lety 1194–1197 lze předpokládat brněnský pobyt Vratislavových synů Spytihněva a Svatopluka souběžně s panováním českého knížete-biskupa Jindřicha Břetislava. Jsou doloženi pouze k r. 1195 (CDB I, č. 411, falzum 14. stol.) v soupisu svědků většinou ověřitelných na listinách z přelomu 12. a 13. stol. zejména včetně dvojice údělníků olomouckých. Navíc dosazení Spytihněva a Svatopluka logicky zapadá do rámce vnitřní politiky Jindřicha Břetislava, k jehož hlavním oporám patřil právě Spytihněv. Výskyt obou knížat v Brně by pak mohl souviset s tažením Jindřicha Břetislava na Moravu v r. 1194 (Novotný 1913, 1137, 1141, 1150). V období vlády markrabat Vladislava Jindřicha (1197–1222), Vladislava (1224–1227) a Přemysla (1228–1239) sice postrádáme přímé zprávy o hradě, zato se množí údaje o příslušnicích provinciální správy. Nepřímým dokladem existence opevněného centra jsou především kasteláni, z nichž k r. 1174 je uveden Mojek (CDB I, č. 270). K r. 1226 zmíněný Tas je bezpochyby totožný s Tasem z listiny z 27. 4. 1218 (CDB II, č. 287, 161), kde svědci kromě dvou případů postrádají titulaturu, se kterou je známe z jiných soudobých diplomatických pramenů. Po devítiletém hiátu nacházíme v tomto úřadu k r. 1235 Ratibora (z Deblína), k r. 1239 a bezpečně ještě 16. 5. 1240 Přibyslava z Křižanova (CDB III/1, č. 107, III/2, č. 221, 232, Vodička 1959, 177, 178), který poté mizí z pramenů. Již před 4. 7. 1240 vystřídal Přibyslava Hartleb (z Deblína, později z Dubna), syn Ratiborův, ve funkci podčešího doložený od r. 1233 a r. 1236 kastelán znojemský (CDB III/2, č. 243, III/1, č. 53, 140). Dožil se mimořádně vysokého věku († mezi r. 1292–1294, CDM IV, č. 304, V, č. 19). Je pozoruhodné, že po r. 1240, ač v listinách vystupuje velice často, s ním není výslovně spojen žádný brněnský úřad až do r. 1286, kdy se nazývá purkrabím (CDM IV, č. 234). Předtím ovšem je r. 1278 komořím bitovským, r. 1281 navíc i znojemským (CDB V/2, č. 857, 858, CDM IV, č. 182). Jeho bratr Jenec zastával mezitím purkrabský úřad v Hradci nad Moravicí (1255, 1261, CDB V/1, č. 38, 283). Nemůžeme tedy zatím vyloučit existenci starého hradu alespoň do r. 1240. Z ojedinělého výskytu kastelánské funkce v první třetině 13. stol. ve srovnání s hojnějšími doklady ze Znojma a Olomouce lze snad usuzovat na její menší význam související patrně se stavem samotného sídla. To kontrastuje s poměrně častými pobyty markrabat a králů českých v Brně v této době, dosvědčenými vročením listin. Zatímco za Vladislava Jindřicha a Přemysla jsou jen v mírné převaze oproti doloženým zlistiněním ve Znojmě a Olomouci, výrazný nárůst zápisů „in Brunna“, „apud Brunnam“ apod. zachycujeme zvláště v letech 1247–1278 za Přemysla Otakara II. Vskutku ani jednou se před r. 1278 nesetkáme s datovací formulí „in castro Brunnensi“, avšak z 1. pol. 13. stol. známe takový doklad na Moravě jen ze Znojma k r. 1239 (CDB III/2, č. 211) a i potom jsou obdobná spojení řídká. Nahrazení

funkce brněnského ústředí od desátých let 13. stol. hradem Veverí (Cejnková . . . , 262, 265) je stěží prokazatelné a postrádá odůvodnění potřebami doby. Na Veverí se dovídáme pouze o purkrabích (1213 asi Štěpán z Medlova, r. 1222 Vok, CDB II, č. 109, 110, CDM II, č. 125). Duplicita úřadů kastelána brněnského a veverského ani později z pramenů nevyplývá. V letech 1234–1236 je purkrabím na Veverí jistý Stibor (CDB III/1, č. 81, 85, 140), r. 1235 v Brně Ratibor z Deblína. Příbyslav z Křižanova zmíněný na Veverí k r. 1238, je v téže funkci v Brně až r. 1239, jistě pak 1240 (CDB III/2, č. 204, 221, 232). Záhadný Ratibor, kastelán veverský v pochybné listině vzniklé po r. 1253, která se obsahem hlásí do čtyřicátých let 13. stol. (CDB IV/1, č. 293, srov. Bretholz 1911, 33) by sice mohl být totožný s Ratiborem z Deblína naposled uvedeným r. 1245 (CDB IV/1, č. 71), to však svědčí pouze o střídání úředníků v poměrně krátkých intervalech. Ostatně příslušní hodnostáři brněnští a veversští jsou vždy odlišováni, a to i při občasném souběžném výskytu na jedné listině (např. CDB II, č. 109, CDB III/1, č. 140). Fluktuaci provinciálních funkcí jsme mohli pozorovat již u zmíněného Hartléba z Dubna, Ben, kastelán bitovský v letech 1222–1233 se r. 1234 nazývá purkrabím znojemským (CDB II, č. 221, III/1, č. 38, 87) apod. Rovněž kumulace úřadů je doložitelná, byť nepříliš často. Boček, kastelán znojemský, byl současně podkomořím brněnským (např. k r. 1238, CDB III/2, č. 263), Hrut mezi r. 1231–1240 komořím znojemským a bitovským (CDB III/2, č. 212, 227).

Z písemných pramenů tedy vyplývá, že i ve 13. stol. Brno zůstává významným centrem, sídlem úřadů, místem shromáždění velmožů i pobytu panovníků. Veverí lze spíše připsat funkci správy zeměpanského vilikačního okrsku i kontroly nově osídlované rudné oblasti severozápadně Brna.

Dvojice listin datovaných r. 1278 „in castro Brunnensi“ i listina z r. 1277 se týkají s největší pravděpodobností hradu na Špilberku a jeho kaple, „mons Spilberch“ se objevuje r. 1279 (CDB V/2, č. 857, 858, 844, CDM IV, č. 127). Otázku, kde se hrad nacházel do pol. 13. stol., nelze za současného stavu poznání zodpovědně řešit. Vzhledem k absenci nálezů starších než 1. pol. 13. stol. odpadá předpokládané předhradí. Z vlastního petrského návrší chybí archeologické nálezy, pozůstatky starší baziliky sv. Petra nelze zodpovědně datovat (Cejnková . . . , 261, Richter 1936, 278). Ve známé listině z r. 1306, která uvádí dům proboštův „sub ecclesia et arce“ je obsažen také passus o „domus ecclesiae“ mezi chrámem a městskou zdí, tedy po nějaké hradní tradici ani stopy (CDM VI, č. 12). Argumentem pro umístění zeměpanského centra na Petrov by mohlo být starobylé patrocinium i významné postavení prvního probošta Zdislava (1222–1239, CDB II, č. 238, III/2, č. 215) spjatého s panovnickým dvorem, resp. s kanceláří¹ (Šebánek–Dušková 1961, 14). K r. 1237 ho panovník nazývá „capellanus noster“, rovněž však i jeho nástupce Alberta k r. 1247 (CDB II, č. 238, IV/1, č. 127). Patronátní právo petrského kostela bylo až do r. 1240 v rukou zeměpána, který ho tehdy daroval klášteru tišnovskému (CDB III/2, č. 359). Obdobně předal ale patronát nad sv. Jakubem r. 1228 oslavanským cisterciáčkám (CDB II, č. 322). Sv. Petr ani jeho probošti nikdy nevystupují v souvislosti s hradem, vždy pouze obecně s Brnem. První topografický údaj o tomto chrámu zná jen „mons sancti Petri“ r. 1247 a obdobně i r. 1252 (CDB IV/1, č. 127, 159) i později. Papežská confirmace zmíněného patronátu z r. 1261, tedy z doby již konstituovaného města, nesporně přejímá starší stav, když hovoří přímo o „ecclesia sancti Petri de burgo Brunnensi“, tedy na stejné úrovni jako o druhém farním kostele sv. Jakuba (CDB V/1, č. 264, 276, Kejř 1977, 218). Přitom všichni autoři připouštějí, že nejpozději koncem třicátých let 13. stol. zahrnulo město do svého areálu i petrský pahorek. Z této doby ovšem známe nejvíce hradních purkrabích. Dostupné údaje tedy svědčí spíše pro domněnku, že u sv. Petra přemyslovský hrad neexistoval. Domnívám se, že před započítím ar-

cheologického výzkumu nelze apriori vyloučit ani Špilberk, neboť písemné prameny 13. stol. nedovolují usuzovat na přerušení kontinuity místa. Je jistě diskutabilní, zda lze problém zeměpanského sídla zvláště ve čtyřicátých až šedesátých letech 13. stol. vyřešit poukazem na pobyt markraběte Přemysla (1234) a Václava I. (1240) v městském domě snad totožném s mincovnou (CDB III/1, č. 91, IV/2, č. 247). I když s touto skutečností, podporovanou možná i přítomností měšťanských svědků na některých listinách (např. CDB IV/1, č. 127), musíme počítat, je třeba zdůraznit, že před nástupem Jana Lucemburského není ve městě doložen dům ve vlastnictví panovníka (CDM V, č. 64, VI, č. 38, 209, Flodrová, v tisku). Nic nevíme ani o brněnském sídle arcijáhna Mikuláše vyskytujícího se od r. 1231 (CDB III/1, č. 29), který není nikdy spojován s některým ze zdejších kostelů.

V případě, že odmítneme existenci hradu 11.–13. stol. na Petrově i příslušného předhradí a podhradí, dostává se do jiného světla také hypotéza o vzniku samotného města. Z předpokládaného nejstaršího osídlení musíme totiž vyloučit jeho údajně nejstarší část a zbývá pouze tzv. „burgus Brunnensis“ kolem sv. Jakuba a Mikuláše. Tento útvar bývá chápán jako trhová ves německých a románských kolonistů analogická např. svatoblažské osadě v Olomouci (Bretholz 1901, 51, Richter 1936, 298, 299) v podstatě pouze na základě listiny z r. 1231, jíž se určují farní práva sv. Jakuba vůči sv. Mikuláši sloužícímu románskému obyvatelstvu převážně usedlému v okolí. Jakubský kostel, zde situovaný „in burgo Brunnensi“ byl podle slov listiny založen za episkopátu Roberta a vlády Vladislava Jindřicha, tj. v letech 1201–1222, poprvé se uvádí r. 1228 (CDB III/1, č. 14, II, č. 322). Přítom sv. Petr, rovněž s filiální kaplí sv. Michala doloženou ve třicátých letech 13. stol. (CDB IV/1, č. 127), musel být vzhledem ke stavební podobě i postavení svého duchovního správce již r. 1222 součástí významného osídlení nejspíše obdobného typu, jaké prakticky současně zachycujeme u sv. Jakuba. Ve dvacátých letech 13. stol. vystupují tedy z anonymity dvě sídlíštní jádra, každé se dvěma kostely a tržištěm, která však prameny nikdy nerozlišují. Osídlení je chápáno jednotně jako Brno či brněnský burgus, r. 1238 a 1239 již „civitas“ (CDB III/2, č. 197, 229). To platí zřejmě i o falzu z doby kolem r. 1235 pro klášter zábrdovický, které k r. 1210 obsahuje druhou nejstarší zmínku o brněnském burgu (CDB II, č. 364, Kejř 1972, 220). Tyto skutečnosti opravňují k hypotéze, že oním často diskutovaným burgem je třeba nejpozději r. 1231, patrně ale již alespoň od dvacátých let, rozumět v podstatě celý areál pozdějšího města. V jakubské části dominovala v nejstarší fázi asi cizinecká složka, pro představu o ostré národnostní hranici však chybí podklady. V této souvislosti nabývá na pravděpodobnosti domněnka L. Hosáka o Starém Brně a Měninu jako zdrojích osídlenců pro brněnskou a měnínskou čtvrť, tj. v zásadě pro petrskou polovinu města (Hosák 1973, 144). Je ovšem možné, že vysazení obou komponent není zcela současné, snad o tom svědčí starobylejší trojúhelníková forma nám. Svobody příslušného k jakubské části oproti téměř čtvercovému půdorysu nám. 25. února pod petrským pahorkem. Jedno z těchto prostranství se ve 13. stol. nazývalo „forum antiquum“ = „Aldenmarc“ poprvé k r. 1247 (CDB IV/1, č. 128, CDB V/2, č. 631 apod.). Jeho identifikace závisí na určení trasy jízdy rozhodčí komise, která r. 1293 určovala hranice petrské a jakubské farnosti (CDM IV, č. 320). Pokud jde o nám. Svobody (např. Richter 1936, 303–306, Cejnková . . ., 257), musíme přijmout tezi R. Vermouzka o původně odlišné poloze Měnínské brány v místech pozdější branky ve vyústění ulic Jánské a Gagarinovy (Vermouzek 1974, 352–360). Sotva lze předpokládat, že by celý areál byl ihned kompaktně osídlen, neboť ještě ve třicátých letech se při jeho okrajích našlo dosti místa pro založení trojice klášterů (Cejnková . . ., 257, 258). Patrně již před r. 1231 proběhlo základní rozvržení půdorysu, r. 1243 snad již stál okruh hradeb zmiňovaný i r. 1247 (CDB IV/1, č. 17, 102, 127) čemuž neodporují ani

výsledky archeologického výzkumu v Josefské ul. Podle některých dokladů musíme počítat s existencí velkých lokačních areálů, z nichž např. jedna postačila pro výstavbu herburského kláštera (CDB IV/1, č. 102). Nicméně se zdá málo pravděpodobné, že se v podmínkách brněnského městského jádra podaří vývoj parcelace doložit archeologicky v širším měřítku. Ne zcela pravidelný půdorys nového založení může být jednak důsledkem stupňovité lokace, jednak také adaptace k průběhu obchodních cest. Přitom trojúhelník nám. Svobody respektuje nejen starobyklou Trstenickou stezku, nýbrž i novější trasu do právě kolonizované Českomoravské vrchoviny a k hradu Veverčí (ke komunikacím souhrnně Cejnková . . ., 252–255).

Již před polovinou 13. stol. se vytváří zárodky pozdějších předměstí doložených kromě zatím nečetných archeologických nálezů sporadicky také písemně (např. k r. 1258, 1278, CDB V/1, č. 151, V/2, č. 871). Do této pozice se nejdříve dostává Staré Brno a rozvíjející se zástavba ul. Pekařské, spojnice s novým založením (Chaloupka 1965, 145–150). Otázka kostela sv. Martina a jeho osady těsně před hradbami při jihovýchodním okraji města zůstává otevřená. Svatyně se uvádí až ve 14. stol. (Vičar 1966, 230); její původ je buď předměstský nebo jde až o měšťanskou fundaci obdobnou např. kostelíku Všech svatých v Pekařské ul. (k němu srov. Chaloupka 1965, 148).

Provedený rozbor, který si rozhodně nečiní nárok na úplnost, lze shrnout do několika hlavních bodů.

1. S velkou pravděpodobností je třeba upustit od lokalizace přemyslovského hradu 11.–pol. 13. stol. na petrské návrší. Konečné řešení závisí na výsledcích nutných odkryvů nejen zde, ale i na Špilberku a Starém Brně.
2. Charakterem vzniku se město Brno blíží spíše lokaci „na zeleném drnu“ v užším, topografickém slova smyslu. Brněnský burgus reprezentuje ranou fázi osídlení z 1. pol. 13. stol. završenou udělením privilegia r. 1243. Nejbližšího přímého předchůdce představuje Staré Brno s funkcí tržní i církevního ústředí.
3. Nejstarší zástavba měla převážně dřevohlinitý charakter s výrazným podílem zahlobených objektů. Na některých městištích byly doprovázeny kamennými domy jednoduchého půdorysu, alespoň zčásti věžového typu.

Uherské Hradiště je rovněž město založené ve staré sídelní oblasti, které však má středohradištního předchůdce centrálního charakteru přímo ve svém areálu a mladohradištní hradisko ve vzdálenosti 9 km (Snášil–Procházka 1981, Novotný 1977). Složitější situaci zachycujeme v pozdně hradištním období od sklonku 12. do pol. 13. stol. Asi již před r. 1196 vzniklo provinciální ústředí v průsečíku cesty Pomoravím s Uherskou stezkou v Kunovicích, doprovázené celnicí (CDB I, č. 354, II, č. 238, III/1, č. 6, 103). Není zatím bezpečně ověřeno, zda v 1. pol. 13. stol. šlo o hrad či pouze dvorec, u kterého se na bázi staršího osídlení tehdy utvořila ves s trhem (Verbík 1981, 87, 88, Snášil 1982, 182). Krátce po fundaci zakládá velehradský cisterciácký klášter trhovou ves Veligrad v podstatě mimo osadu z 11.–12. stol. (Snášil 1981, 494, 495, Verbík 1981, 85–87). Archeologický výzkum ve shodě s výpovědí dvojice tzv. zakládacích listin z r. 1257 a 1258 (CDB V/1, č. 136, 156) prokázal, že nové město vzniklo v padesátých letech 13. stol. jednorázovou lokací na říčním ostrově mezi oběma uvedenými staršími sídlišti. Specifičnost založení – královsko-klášterní dělba svrchovaných práv – se odrazila v původu obyvatel z Kunovic a Veligradu i ve vkomponování dvojice čtyřúhelných náměstí do šachovnicovitého půdorysu modifikovaného tvarem ostrova (Verbík 1981, 90–96).

Lokační zástavba Uherského Hradiště pokrývala souvisle celý jeho areál. Měla dvorcový charakter s převahou přízemních dřevohlinitých objektů půdorysně pro-

zrazujících souvislost s vesnickou architekturou kolonizačního období (podrobněji Snášil 1983, 101, Procházka 1983, 110, 111, Procházka–Snášil, 1984). Podružný význam polozemnicových provizorií krátké existence souvisí s hydrologickými poměry v moravní nivě s vysokou hladinou spodních vod a nárůstem intenzity záplav od poloviny 13. stol. Tytéž faktory ovlivňují i další jevy, např. absenci jímek před 15. stol. či výbornou zachovalost organických materiálů zejména ve spodních partiích rychle narůstajícího lokačního souvrství z 2. pol. 13.–poč. 14. stol. Kamenou fortifikaci nelze prokázat před 14. stol.

Uherský Brod patří rovněž k městům, kde archeologický výzkum vedl k doplnění a modifikaci dosavadní hypotézy vývoje středověkého osídlení. Lokalita leží na severním okraji území zalidněného již od pravěku, v těsné blízkosti uherské hranice 19 km východně Uherského Hradiště. Dřívější bádání nevyklučovalo existenci velkomoravského či mladohradištního hradiště v areálu pozdějšího města (Kučera 1903, 29, 30; Pavelčík 1972, 39, Zemek–Hosák 1972, 49). Od pol. 11. do pol. 13. stol. hovoří diplomatické prameny o clu na řece Olšavě lokalizovaném falzy i originály k r. 1048, 1073, 1088, 1160, 1174–1178, 1178–1181, 1222, 1250 (CDB I, č. 381, 386, 387, 208, 289, 204, II, č. 238, IV/I, č. 188) do míst „brod“, „in brodskich“ na obchodní cestě do Uher. Z těchto údajů vychází také teze o existenci osady téhož jména v okolí pozdně románského kostela sv. Jana Křtitele nad řekou v jižní části městského areálu. Zde se měl také nacházet knížecí dvorec s celnicí (Zemek–Hosák 1972, 51). V. Růžička dokonce anachronicky uvažoval o postavení hradeb a plánovitém rozvržení zástavby v 1. pol. 12. stol. (1956, 30).

Archeologické nálezy dokládají přítomnost Slovanů ve středohradištní etapě především na opačném břehu Olšavy jižně města (Pavelčík 1972, 39, 40). Soudě podle nálezů uložených v místním muzeu J. A. Komenského, s výraznější koncentrací osídlení v západním a východním sousedství pozdější lokace lze počítat zvláště v 1. pol. 13. stol. (Neradice, „Panský lán“, Kučera 1902, 97, 98). Nelze však prokázat existenci trhové vsi jako přímého předchůdce královského města, přenesení cla r. 1222 do Kunovic (CDB II, č. 238) svědčí spíše o kvalitativně nižším charakteru předměstských osad. Nejasné je postavení kostelíka sv. Jana Křtitele, jehož plebán se uvádí již r. 1248 (CDB IV/1, č. 148), tedy těsně před předpokládaným vysazením Uherského Brodu. Více světla do situace před polovinou 13. stol. by vnesla lokalizace sídliště „na brodě“. K r. 1141 je výslovně odlišeno od Neradic, dnes východního předměstí, muselo však být v těsné blízkosti.

Nový výzkum v Soukenické a Jirchářské ul., jakož i drobnější záchranné akce v ul. bratří Lužu a gen. Umaňského spolu s přihlédnutím ke starším nálezům získaným zejména činností Jana a Jiřího Pavelčíků prokázaly, že Uherský Brod byl jednorázově založen kolem poloviny 13. stol. na předtím neosídlené svázné terase kryté jílovitými hlínami. Nejstarší fázi uzavírá udělení hlubčického práva r. 1272 (CDB V/2, č. 682). Terén umožnil rozvržení klasického ortogonálního půdorysu na poměrně velké ploše 28,5 ha, při jejímž severním okraji byl projektován nevelký královský hrad zmíněný až r. 1338 (Růžička 1956, 26–28, CDM VII, č. 195). Čtveřice hlavních bran umožňovala jednak průchod uherské stezky prostřednictvím čtvercového náměstí, jednak zajišťovala spojení se zemědělským zázemím trasami oblastního významu. Ani při sledování výkopů v těsné blízkosti zmíněného kostela se nepotvrdila přítomnost staršího osídlení. Nabízí se tedy hypotéza, že plnil již v 1. pol. 13. stol. farní funkci pro kumulaci vesnic v okolí včetně osady „Brod“, která mohla ležet v inundaci pod svatyní.

Archeologický odkryv potvrdil alespoň v místech vyšší koncentrace osídlení existenci souvislé vrstvy z 2. pol. 13. stol. či poč. 14. stol., jakož i rozměrných zemnic s kůlovou konstrukcí, studní a jímek (např. Pavelčík 1971, 1981, Procházka, 1984). Stejně jako v Uherském Hradišti se v týlu některých městišť nacházela

hnojiště nasvědčující agrárním prvkům v počáteční fázi života města. Dosavadní zjištění zatím podporují myšlenku vyslovenou již dřívějšími generacemi badatelů, že středověká zástavba byla rozložena nerovnoměrně. K datování místy velmi dobře zachovaného kamenného opevnění chybí zatím podklady.

Z á v ě r

1. Výsledky archeologických výzkumů podstatnou měrou ovlivňují dosavadní výklady počátků středověkých měst opírajících se převážně o písemné prameny.
2. Odkryvy v trojici sledovaných lokalit prokazují jejich založení v poměrně krátkém časovém období, ve dvou případech v těsné blízkosti středohradištního a mladohradištního ústředí. Vzniku Brna a Uherského Hradiště předchází sídlištní útvary s trhovou funkcí.
3. Ranou fází lokační periody uzavírá písemné vymezení právního statutu obyvatel těchto měst a vytyčení půdorysu, přičemž celý areál nemusel být ještě osídlen ani opevněn. Horní hranici zakládacího období z hlediska rázu hmotné kultury (dominantní role dřevohlinité zástavby s různě výrazným podílem zahloubených objektů, souvislá sídlištní vrstva apod.) lze klást rámcově do 1. pol. 14. stol. V následujících staletích výpovědní hodnota archeologických pramenů klesá.
4. V oblasti metodiky výzkumů je nutno zdůraznit nezastupitelnou roli plošných odkryvů, které musí doprovázet sledování všech zemních prací, zvláště inženýrských sítí cenných rozlohou zasaženého prostoru. Pozornost by měla být věnována také předměstím a zázemí měst. Komplexní sledování problematiky každé lokality vyžaduje vytvoření pracovního týmu tvořeného archeologem, historikem a historikem umění s nutnou spoluprací přírodních věd, které musí hrát rozhodující roli při rekonstrukci životního prostředí tehdejšího osídlení.²

Poznámky:

- 1 Za upozornění na tuto skutečnost i konzultace o dalších problémech vyplývajících z diplomatického materiálu děkuji PhDr. L. Sulitkové, CSc.
- 2 V důsledku prohlubující se spolupráce Archeologického ústavu ČSAV, Muzea města Brna a Archivu města Brna se nyní vytvořil užší kolektiv pracovníků těchto institucí zainteresovaných na výzkumu počátků města Brna.

Literatura:

- Bretholz, B. 1901: Die Pfarrkirche zu St. Jakob in Brünn, Brünn.
– 1911: Geschichte der Stadt Brünn, Brünn.
- CDB I–V/2: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Šebánek–S. Dušková 1907–1981.
- CDM II, IV–VII: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, ed. A. Boček, J. Chytil, P. Ritter v. Chlumecky 1839, 1845–1864.
- Cejnková, D.–Měřinský, Z.–Sulitková, L. 1984: K problematice počátků města Brna, ČsČH XXXII, 250–268.
- Dřímál, J. 1969: Od zeměpanského hradu, vesnického osídlení a slovanského tržiště k městu Brnu, v: J. Dřímál–V. Peša a kol., Dějiny města Brna I, Brno, 29–44.
- Flodrová, M. v tisku: Královský dům v Brně, BMD 10.
- Hálová-Jahodová, C. 1947/1948: Brno, stavební a umělecký vývoj města, Brno.
– 1971: Brno, dílo přírody, člověka a dějin, Brno.
- Hanák, L. 1983: Brno, historické jádro, stavebně historický průzkum, blok 18, Brno, strojopis.
- Hosák, L. 1973: Středověká mezinárodní obchodní cesta jižní Moravou, Jižní Morava 9, 143–147.
- Chaloupka, G. 1959: K počátkům města Brna, BMD 1, 146–150.
– 1965: K nejstarším dějinám Starého Brna, BMD 7, 142–150.

- Kejř, J. 1972: Burgus und burgensis in den böhmischen Ländern, Die Stadt in der europäischen Geschichte, Bonn, 210–233.
- Kučera, J. 1902: Zprávy o předhistorických nálezech v okolí Uh. Brodu, ČVMSO 75/76, 83–98.
- 1903: Paměti král. města Uh. Brodu, Brno.
- Mencl, V. 1964: Hrad Špilberk a jeho stavební typ, Památková péče 14, 102–114.
- Michna, P. 1974: Objev středověké studny v Brně, AR 26, 62–65.
- Novotný, V. 1913: České dějiny I/2, Praha.
- Novotný, B. 1966: Záchranný výzkum základů a okolí zaniklého kostela sv. Mikuláše v Brně, PV 1965, 77, 78.
- 1977: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“ z 11.–12. století a rekonstrukce jeho údelu v archeologických a písemných pramenech, AH 3, 183–216.
- Pavelčík, J. 1971: Středověké jámy v Uherském Brodě (okr. Uh. Hradiště), PV 1970, 63, 64.
- 1972: Město v pravěku, v: M. Zemek a kol., Uherský Brod, minulost i současnost slováckého města, Brno, 19–40.
- 1981: Středověké nálezy v Uherského Brodu (okr. Uherské Hradiště), PV 1979, 59, 60.
- Procházka, R. 1983: Zemědělské zázemí a potravinářská řemesla v Uherském Hradišti ve 13. a 14. století, AH 8, 109–117.
- Procházka, R. 1984: Předběžná zpráva o záchranném výzkumu v Uherském Brodě v roce 1982, Studia comeniana et historica, 28, XIV/1984, 147–149.
- Procházka, R.–Snášil, R. 1984: Hlavní rysy lokační zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století, Urbes medii aevi, Praha 43–51.
- Richter, V. 1936: Z počátků města Brna, ČMaM 60, 257–314.
- Růžička, V. 1957: Počátky města Uherského Brodu, Historický sborník, Gottwaldov, 24–34.
- Samek, B. 1963: Brněnská radnice, BMD V, 168–196.
- Snášil, R. 1981: Nové archeologické výzkumy, v: M. Zemek–A. Verbík a kol., Uherské Hradiště, dějiny města, Brno, 488–497.
- Snášil, R. 1982: Změny sídlištní sítě a jejich příčiny v 10.–19. století, v: Vlastivěda moravská, Uherskohradištsko, Brno, 181–218.
- 1983: Přínos archeologických dokladů specializovaných řemesel pro poznání ekonomiky Uherskohradištska za feudalismu, AH 8, 95–105.
- Snášil, R.–Procházka, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu, Slovácko XXIII, 9–58.
- Šebánek, J.–Dušková, S. 1961: Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava I, Praha.
- Šujan, V. 1928: Vlastivěda moravská. Dějepis Brna, Brno.
- Verbík, A. 1981: Středověké město, v: M. Zemek–A. Verbík a kol., Uherské Hradiště, dějiny města, Brno, 82–124.
- Vermouzek, R. 1974: Brněnské brány, ČMaM 93, 341–360.
- Vičar, O. 1965: Místopis Brna v polovici 14. století. (Prostor uvnitř městských hradeb), BMD 7, 242–283.
- 1966: Místopis Brna v polovici 14. století (Předměstí), BMD 8, 227–273.
- Vodička, J. 1959: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně (období předjohanitské 1238–1243), SbMM 78, 161–204.
- Zemek, M.–Hosák, L. 1972: Doba předhusitská, v: M. Zemek a kol., Uherský Brod, minulost a současnost slováckého města, Brno, 43–64.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Archäologie und die Anfänge der südmährischen Städte

Auch in Mähren ist es besonders im letzten Jahrzehnt zu einem Aufschwung der archäologischen Untersuchungen in Stadtkernen gekommen, der auf die erhöhte Bautätigkeit zurückzuführen ist. Die optimale Vorgangsweise durch Freilegung ganzer Flächen und Beobachtung der Erdarbeiten wird jedoch vorläufig nur in den Städten Olomouc und Uherské Hradiště gewählt, zu denen sich nun auch Brno gesellt.

Gegenstand des vorliegenden Beitrags ist eine Übersicht der Ergebnisse der Geländeaktivitäten aus den Jahren 1979–1984 in den einstigen königlichen Städten Brno, Uherské Hradiště und Uherský Brod in Gegenüberstellung mit den bisherigen Auslegungen ihrer ältesten Geschichte.

Die höchste Aufmerksamkeit wurde den Anfängen der Stadt Brno gewidmet, denn hier herrschen die meisten Unklarheiten. Die bisher geltende Theorie, im Grunde genommen Wandlungen der Konzeption V. Richters (1936), wurde unlängst kritisch gewertet und neue Auslegungen mancher Aspekte stützten sich auf archäologische Funde (Cejnková, Měřinský, Sulitková 1984). Die im Jahr 1983 eingeleitete archäologische Untersuchung auf dem vorausgesetzten Vorburggelände

der Přemyslidenburg in der Dominikánská-Gasse, die von einer Serie kleinerer Rettungsaktionen begleitet war, bestätigte, daß man auf dem Gebiet des Stadtkerns mit keiner älteren Besiedlung vor dem 13. Jahrhundert rechnen kann, von vorzeitlichen Funden abgesehen. Bis in die Mitte des 14. Jahrhunderts dominierte auf der untersuchten Fläche die Holz-Lehm-Verbauung mit zahlreichen vertieften Objekten und Belegen der handwerklichen Erzeugung.

Auf dem Weg der Vergleiche archäologischer Freilegungen mit der Sprache schriftlicher Belege gelangt der Autor zu seiner Hypothese von den Anfängen der Stadt, die sich in mancher Hinsicht von den bisherigen Ansichten unterscheidet. Er setzt nämlich die Existenz der Přemyslidenburg vom 11. Jahrhundert bis etwa zum Jahr 1240 voraus, läßt deren Lage offen und schließt nur die Anhöhe mit der St.-Peterskirche im Südteil des historischen Stadtkerns aus wohin man den jungburgwallzeitlichen Sitz zu verlegen pflegt. Es ist nicht ausgeschlossen, daß dieser Sitz schon damals an der Stelle der Burg Spielberg stand, die einwandfrei von den siebziger Jahren des 13. Jahrhunderts an existierte. Die Stadt entstand spätestens in den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts in einer Weise, die sich der Lokation „auf grünem Rasen“ näherte. Dieser aus diplomatischen Quellen seit 1231 bekannte „burgus Brunnensis“ besaß zwei Siedlungskerne, einen unterhalb der St.-Peterskirche und den anderen, mit markanterer Vertretung des deutsch-romanischen Elements, bei der St.-Jakobskirche. Die frühe Existenzphase der Stadt gipfelt mit dem Privilegium aus dem Jahr 1243.

Die archäologische Untersuchung der Stadt Uherské Hradiště beweist im Einklang mit den Schriftquellen, daß die Stadt in den fünfziger Jahren des 13. Jahrhunderts in einmaliger Lokation auf einer Insel im Marchfluß entstanden ist. Ihre unmittelbaren Vorgänger waren die königliche Siedlung mit Marktrecht Kunovice und das Marktdorf Veligrad im Besitz des Velehrader Klosters (Verbík 1981, 85–88, Snášil 1981, 494, 495). Die Lokationsverbauung besaß Gehöftcharakter und umfaßte vorwiegend ebenerdige Objekte aus Lehm und Holz. Nebensächlich war die Bedeutung der Grubenhäuser angesichts der hydrologischen Verhältnisse (Procházka, Snášil 1984).

Im Fall der Stadt Uherský Brod führte die archäologische Untersuchung ebenfalls zur Ergänzung und Modifizierung der bisherigen Hypothesen. Der um die Mitte des 13. Jahrhunderts lokalisierten Stadt ging eine Konzentration von Siedlungen in der Umgebung der spätromanischen St.-Johannes-Kirche und der Furt über den Olšavafluß voraus, die in schriftlichen Quellen von der Mitte des 11. bis in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts häufig erwähnt wird. Die archäologische Untersuchung belegte für die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts im historischen Stadtkern die Existenz geräumiger Wohngruben mit Pfahlkonstruktionen, aber auch von Brunnen, Behältern und Düngerhaufen (Pavelčík 1971, 1981, Procházka 1984). Es scheint, als sei die mittelalterliche Verbauung im Stadtareal nicht gleichmäßig gewesen.

Die Freilegungen in den drei verfolgten Lokalitäten bestätigen deren Gründung während eines kurzen Zeitraums in der unmittelbaren Nähe älterer ökonomischer und Verwaltungszentren. In der Lokationsphase (13.-erste Hälfte des 14. Jahrhunderts) überwog die Holz-Lehm-Verbauung mit einzelnen steingemauerten Häusern. Hinsichtlich der Untersuchungsmethodik wäre die komplexe Beobachtung der Lokalität einschließlich der Vorstädte und des Hinterlands, sowie die Zusammenarbeit eines Teams von Fachleuten mit Vertretern der Naturwissenschaften dringend zu empfehlen.